

Микола Москалюк

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена ключовим проблемам дослідження розвитку підприємницької діяльності в українських губерніях Російської імперії у зазначений період.

Ключові слова: підприємництво, Україна, губернія, Російська імперія, промисловий розвиток, промисловість.

Розвиток ринкових відносин супроводжувався завершенням формування класу підприємців, які відіграли важливу роль у розвитку промисловості України. Даною проблематикою займалися такі дослідники, як О. Донік [3], В. Крутіков [5–6], Т. Лазанська [7–8], Х. Лебідь-Юрчик [9], П. Лященко [10], М. Цехановський [16] та ряд інших. Проте дана тематика досліджена не повністю і залишається актуальною на сучасному етапі.

Із зростанням української промисловості зміцнювали свої позиції й українські підприємці. У 1863 р. в Україні нараховувалося 75 тис. промисловців, а наприкінці ХІХ ст. – 200 тис. чоловік. Щодо динаміки соціального складу серед промисловців, то перевагу мали поміщики (40,5%), купці посідали другу позицію після великих землевласників (27,8%), за ними була друга група міщан (23,3%) і, нарешті, селян (2,3%). Невідомі складали 5% власників, а вихідців з інтелігентського та священницького гурту налічувалося лише 7 чоловік [10, с. 483]. Отже, до підприємництва залучалися найбільш активно ті стани, які мали для цього певні кошти. Такими станами виступали підприємливі поміщики та торгівці.

Наявність коштів у купців теж спрощувала організацію виробництва, хоча на перешкоді довгий час була відсутність робочих рук. Лише поодиноким представникам із низів вдалося розірвати важкі пута кріпосної неволі, пробитися до лав більш-менш значних промисловців. Шлях до статусу великого підприємця для цієї категорії населення був важкий і лише небагатьом вдавалося його пройти. Проте, є досить багато прикладів дрібного і середнього підприємництва селян, які ставали власниками млинів, олійниць, крупорушок, салотопень, ткацьких та гончарних закладів тощо. Причому власниками виступали переважно вільні категорії селян – козаки, державні селяни-колоністи та інші. Частина з них, заробивши певні капітали на торгово-промисловій діяльності, прагнули переходити до інших суспільних верств – купецтва та міщанства.

Нерідко до купецького стану приписувалися і дворяни. Так, відомий московський купець-цукрозаводчик граф Бобринський вважався впливовим московським купцем [8, с. 70]. У період промислового розвитку ринкових відносин, що відбувся у другій половині ХІХ ст., змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. На цей процес певним чином впливало і пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті роки ХІХ ст. ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Одночасно певним категоріям промисловців надавався цілий ряд пільг. Не оподатковувалися борошномельні, олійні, цегельні, лісопильні та інші заклади, розташовані за межами міст. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з

іншого, – підтримувало дворянське підприємництво, що на період реформи почало поступатися місцем купецькому.

Провідне становище в індустріально розвиненому суспільстві наприкінці XIX ст. займав клас підприємців, який постійно тримав руку на пульсі економічного розвитку, впливав на політику уряду, переконливо підпорядковував собі все громадське життя. Він перетворився у впливову частину суспільства. Підприємці були пов'язані з передовим у технічному та організаційному відношенні господарством і вміло пристосовувалися до кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків. Суспільно-економічна основа, що склалася на фабрично-заводській промисловості при умові збереження значних феодалних пережитків в економіці і перш за все у сільськогосподарському виробництві, позначилася на їхньому формуванні. В місті й селі, як і в дореформений період, поряд з представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці, а в аграрному секторі, де існувала широка дрібнобуржуазна основа, вони навіть переважали.

Одноосібне підприємництво розподілялося по галузях промисловості таким чином: найбільш компактна група підприємців зосередила свою діяльність в обробній промисловості. Причому всі соціальні прошарки проявляли зацікавленість саме в цій галузі виробництва. Більше половини промисловців вкладали свої кошти у цукрову, борошномельну, винокурну, тютюнову, пивоварну промисловість, тобто займалися переробкою сільськогосподарської продукції.

Питома вага міщан в обробній промисловості становила трохи більше 54% (143 особи). Участь селян та інтелігенції тут була незначною [8, с. 71]. Слід сказати, що на Правобережній Україні серед промисловців домінували поляки, євреї, проте на Лівобережній і Південній Україні було багато російських, єврейських та іноземних підприємців. Зокрема, в 1872 р. у Подільській губернії найбільше фабрик і заводів належало росіянам, євреям та іноземцям. Винокурні заводи належали 5 дворянам, російським купцям – 5, місцевим власникам – 19, а євреям – 36. Відповідно удинамічному розвитку на долю євреїв припадало $\frac{3}{4}$ всіх винокурних заводів губернії, на долю інших – лише $\frac{1}{4}$ частина. Це давало негативні результати щодо економічного розвитку губернії. Згідно опублікованих у 1910–1911 рр. статистичних даних по національностях, на Правобережній Україні євреям належало 33 цукроварні, росіянам – 25, іноземцям – 10, українцям – 6 [1, с. 252].

Невеликий список фабрик і заводів Харкова початку XX ст. характеризує національний склад промисловців. До нього зараховано 57 підприємств, з яких росіянам належало 23, євреям – 10, іноземцям – 17, українцям – 4, невідомим – 2, полякам – 1. Із списку підприємств, що підлягали наглядові фабричного інспектора Полтавської губернії у 1901 р., 122 належали євреям, 51 – росіянам, 16 – іноземцям, 27 – українцям, 11 – товариствам, 29 – невизначені національності. Повну пасивність щодо промислової діяльності демонструють українці на Волині. Так, з 35 підприємств Луцького повіту 10 заснували євреї, 16 – німці, 5 – поляки (один у спільному володінні з євреєм), 3 – росіяни і 1 підприємство, національна приналежність власника якого не встановлена. Ці загальні тенденції знайшли відображення і в матеріалах інших районів України. Зокрема, у Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових закладів, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), товариства (8), належність 10 підприємств не встановлена [13, арк. 6]. Отже, найактивніші позиції в підприємстві українських губерній Російської імперії посідали євреї, росіяни, поляки та іноземці.

Одним із складових питань при дослідженні однієї із найважливіших галузей обробної промисловості – цукрової, є проблема формування класу підприємців. Після відміни кріпосного права у 1861 р. поміщики залишилися без дармових робочих рук, а багато хто і без необхідного обігового капіталу, не зуміли пристосуватися до нових ринкових відносин, почали закривати або продавати свої цукроварні. Новими власниками цукроварень стали, переважно, купці, які і торгували цукром, або акціонерні товариства, де теж домінував купецький капітал. Нові власники, порівняно з поміщиками, мали три великі переваги: знання справи, підприємницьку ініціативу і необхідний капітал. За таких умов процес витіснення дворян-поміщиків із середовища цукрозаводчиків відбувався досить швидко [17, с. 5]. На початку 80-х років XIX ст. купці вже контролювали не менше двох третин цукрової промисловості регіону. І це відбувалося лише упродовж 20 років після реформи 1861 р. В 1893 р. у південно-західній частині Російської імперії відбувався ріст цукрових та інших промислових акціонерних компаній. Власниками підприємств були або євреї, або поляки. На даній території євреї-мільйонери залишалися власниками заводів, володіючи при цьому великою кількістю землі.

У 1901 р. на перше місце серед власників цукроварень вийшли акціонерні товариства. Їм належало 19 із 46 заводів Лівобережної України (41,3%), на другому місці були купці – 14 підприємств (30% від загальної кількості). Але кількість заводів, які належали поміщикам, значно зменшилася. Їм належало тільки 6 цукроварень, тобто 13%. Решта заводів належала різночинцям – 5 заводів (11%) та іноземцям – 2 (4,7%). Далі процес поглибився до 1913 р.: акціонерним товариствам належало 24 заводи із 56 (42,9%), купцям 15 (26,8%), поміщикам 12 (17,8%). Але половина поміщицьких заводів перебувала в оренді товариств і окремих осіб. Різночинцям належало 5 підприємств (8,9%), іноземцям 2 (3,6%) [14, арк. 356]. З 1861-1913 рр. питома вага діючих поміщицьких заводів зменшилася з 95% до 17,8%. Їх місце зайняли нові власники, переважно із числа купців як одноосібних власників, так і членів акціонерних товариств.

Майже всі акціонерні товариства цукрових заводів за складом були інтернаціональними. В акціонерах Харківського рафінадного заводу у 1913 р. були: граф І. І. Воронцов-Дашков, граф В. В. Мусін-Пушкін, генерал В. В. Рузький і єврейські підприємці М. І. Авербух, С. Г. Грінберг та інші. Таких прикладів багато. Деякі цукрозаводчики були одноосібними власниками заводів і одночасно були акціонерами товариств по оренді або володінню інших підприємств. Так, потомственным громадянам із Сум Лещинським у 1914 р. належав Кияницький цукровий завод у Сумському повіті Харківської губернії. Одночасно вони входили до складу правління Веприцького товариства, завод якого розташовувався у Гадяцькому повіті Полтавської губернії. Кекінський цукровий завод у Сумському повіті в 1914 р. належав швейцарському громадянину В. А. Лоренцу-Ебліну і одночасно він був серед акціонерів Куяницького товариства [4, с. 34-35].

Серед одноосібних власників, або членів товариства цукрових заводів в Україні, були громадяни Німеччини, Франції, Бельгії, Австро-Угорщини, Швейцарії (Г. А. Руссо де Живон, В. А. фон Лоретц-Еблін, П. Стевенар, герцоги Макленбург-Стрілецькі і принцеса Саксен-Альтенбургська та інші).

Доречно навести дані, які характеризують кількість та склад підприємців по галузях обробної промисловості. Зокрема, у Харківській губернії із 17 цукрових підприємств, що були в індивідуальній власності, 5 належали Харитоненку. У Подільській губернії, за повідомленням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих у 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося водноосібному володінні та таких, що контролювалися ними – 14, у росіян – 8, поляків – 11,

іноземців – 2. На противагу Подільській у Київській губернії панівне місце посидали росіяни (20 заводів), хоча тут були такі великі промисловці-поляки, як Браницькі (6 заводів), Потоцькі (2), українці Терещенки (2) і Симиренко (1). Загалом із 148 цукрових підприємств, що діяли у найбільшому цукровому районі імперії – правобережжі, на початку ХХ ст. 44 належали російським власникам, 63 – полякам і 33 – євреям [14, арк. 36–38].

Цукропромисловці помітно відрізнялися від індустріальних підприємців Донецько-Придніпровського району. Переважна більшість великих підприємців була вихідцями з купецтва першої гільдії (Харитоненко, Ханенко, Терещенки, Бродські), або титулованими особами (графи Бобринські, Браницькі, Потоцькі тощо). Підприємці з купців мали великі капітали, добре розумілися на господарській кон'юктурі, знали ринок, відзначалися організаторськими здібностями, активністю тощо. До другої групи належали представники шляхетних дворянських родів, які були багатими, освіченими, висококультурними [6, с. 63]. Значна частина цукроварень залишалася в руках поміщиків. Більшість поміщицьких цукроварень, що діяли у пореформені роки, утворилися на базі дворянських латифундій, а їхні власники нерідко володіли кількома цукроварнями.

Відома в Україні родина цукрозаводчиків Терещенків походила з козаків міста Глухова Чернігівської губернії і за своїм значенням займала у цукровій промисловості третє місце. Засновником цієї династії був Артем Якович Терещенко, життєвий шлях якого дуже подібний до шляху І. Г. Харитоненка. А. Я. Терещенко розпочинав свою трудову діяльність поміщицьким прикажчиком, проте за допомогою вдалої спекуляції лісом для флоту та провізією (хлібом, цукром, салом) у роки Кримської війни (1853–1856 рр.) нагромадив капітал і розпочав кар'єру цукрозаводчика. Вже наприкінці 50-х років ХІХ ст. він придбав цукроварню на Хуторі Михайлівському у Глухівському повіті на Чернігівщині. Після 1861 р. А. Я. Терещенко, як і І. Г. Харитоненко, скуповує у поміщиків цукроварні, перебудовує їх, будує нові. На початку 70-х років ХІХ ст. він вже мав 5 цукрових заводів і до 150 тис. дес. Маленький, віддалений від торгово-промислових центрів Глухів, вже не задовольняв Терещенків, тому у 70-х роках ХІХ ст. син А. Я. Терещенка переніс головну контору товариства братів Терещенків із провінційного Глухова у Київ, який став центром цукрової промисловості не лише України, а й усїєї Російської імперії. Центр діяльності братів Терещенків перемістився з лівобережжя на правобережжя. Проте на Чернігівщині Терещенки на початку ХХ ст. володіли двома цукровими заводами, серед них і великим рафінадним заводом на Хуторі Михайлівському [15, арк. 5].

Намагаючись бути серед лідерів цукрової промисловості, Терещенки у 1870 р. заснували “Товариство цукробурякових та рафінадних заводів братів Терещенків” з початковим капіталом у 3 млн крб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн крб. На той час у розпорядженні об'єднання перебувало п'ять заводів: власні рафінадні – Михайлівський (Глухівський повіт), Тульський і орендований Черкаський; цукрові – Воронізький (Глухівський повіт) та орендований Крупецький (Путивльський повіт). Слід відмітити, що це було суто сімейне акціонерне товариство, до складу якого не входили сторонні особи. Паї його на ринку цінних паперів не з'являлися, а були розподілені між членами родини. Засновники об'єднання стали і його першими директорами. Згодом одним з них був призначений син Миколи Артемовича – Олександр, співдиректорами – Богдан Іванович Ханенко (зять М. А. Терещенка) та син Семена Артемовича – Костянтин [3, с. 29]. В особистій власності Миколи Федора Терещенків на початку 1890-х років перебувало ще шість цукрозаводів. Зокрема, Микола Артемович володів такими підприємствами: Андрусівським (Житомирський

повіт), Староосятинським (Чигиринський повіт) і Тьоткінським (Рильський повіт). Федір Артемович мав у власності три інші цукрозаводи: Червонський та Коровинецький (Житомирський повіт) і Мартинівський (Канівський повіт). На початку 80-х років XIX ст. Тьоткінська (переробляла щодоби 4 тис. берківців буряку), Андрусівська (відповідно 2,9 тис.) та Червонська (2,4 тис.) цукроварні входили до четвірки найбільших підприємств галузі у всій країні [16, с. 196].

На початку XX ст. родина Терещенків мала у своєму розпорядженні 11 цукрових заводів – дев'ять власних і два орендованих (останні періодично мінялися), на яких вироблялося залежно від врожаю, сировини й кон'юнктури ринку 9–10% загальноросійського цукру. Якщо в 1899–1900 рр. виробництво останнього на всіх заводах Російської імперії становило 48 млн 452 тис. пудів, то на підприємствах Терещенків – близько 4,5 млн пудів. У 1910 р. обсяг продукції на їхніх цукрових заводах досяг уже 6,6 млн пудів, вартість якої оцінювалася у 27,7 млн крб. Крім того, члени родини були власниками 8 гуралень, у тому числі трьох найпотужніших спиртоочисних заводів: Андрусівського, Червонського і Тьоткінського. Виробництво спирту було доволі прибутковою справою, адже переважна частина сировини для гуралень – патока, вміст цукру в якій становив до 50%, – надходила з власних цукрових заводів після переробки буряків. До того ж спирт, вироблений з патоки, був високої якості та відправлявся лише на експорт, тому що збувати його на внутрішньому ринку заборонялося. Члени родини Терещенків були також власниками парових і водяних млинів, лісопилень, цегельного заводу, суконної фабрики [3, с. 30; 33].

У 1913 р. найбільшими власниками цукрових заводів на лівобережжі були: Харитоненко (8 підприємств), Кеніги (3 заводи), Терещенки (2 заводи), Ротермундт і Вайсе (2 заводи і 1 в оренді), герцоги Макленбург-Стрілецькі (2 заводи), Бродські мали контрольні пакети акцій 3-х підприємств, А. Ю. Добрий володів контрольними пакетами акцій 2 заводів [4, с. 25]. На цих підприємствах у 1913 р. вироблялося до 70% цукру-піску і майже 85% рафінаду лівобережних цукрових заводів [11, с. 237].

У радянській історіографії постійно підкреслювалося, що цукрозаводчики ніякої конструктивної ролі у виробництві не виконували, а тільки дбали про свої прибутки. Але у дійсності це було не так. Щоб встояти у жорстокій конкурентній боротьбі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, цукрозаводчики змушені були піклуватися про технічний прогрес, оскільки тільки на цій основі можна було радикально підвищити продуктивність заводів і знизити собівартість цукру, тим самим забезпечивши його збут. Цукрозаводчики повинні були також знати цукровиробництво, щоб застерегти себе від шахрайства, або некомпетентності, а то і звичайної недбалості адміністрації заводів. Саме відсутність необхідного контролю за діями адміністрації, яка займалася шахрайством у значних розмірах, призвело, серед інших причин, до краху на початку 70-х років XIX ст. відомої фірми “Яхненка і Симиренко” та до банкрутства багатьох поміщицьких заводів.

Питома вага у прибутках цукрових заводів, що залишалися після відшкодування матеріальних затрат на виробництво, на користь підприємців, службовців та робітників за 1898–1908 рр. становила: у цукропідприємців – 60,3%, у казни – 11,8%, у службовців – 10,8% і в робітників – 17,1% [9, с. 21]. Цукрозаводчики на початку XX ст. мали один із найвищих рівнів прибутку на вкладений капітал в Україні.

Варто відмітити, що винокурна промисловість Українитоже поступово переходить в руки підприємців: на Київщині у 1878–1879 рр. із 118 винокурних заводів лише 33 залишалися в руках поміщиків, 70 перейшли в оренду до купців, а 10 перетворилися у власність купців; на Поділлі – із 129 заводів 108 перейшли в оренду до купців і 3 їм належали; на Чернігівщині із 83 заводів (наприкінці 80-

х років XIX ст.) купцям, козакам, акціонерним товариствам належали 28 заводів, причому купцям належали 6 із 10 найбільших у губернії гуралені [12, арк. 3; 5].

Динаміка підприємницької діяльності у винокурній промисловості показує, що із 122 заводів з виробництва горілки, які були зосереджені на Волині, лише 5 належали українцям, з 11 заводів Катеринославщини – 2, з 67 – Київської губернії – 5, з 90 – Подільської – 5, з 54 – Полтавської – 9, з 50 – Харківської – 4, з 27 – Херсонської – 1 і, нарешті, із 109 підприємств Чернігівської – лише 15 [7, с. 166–167].

Після 1861 р. у країні проходив інтенсивний процес розкладу класів і станів феодального суспільства, що знайшло своє відображення в падінні питомої ваги таких традиційних джерел, як поміщики, військово-адміністративний апарат і дрібні товаровиробники. Зменшення ролі поміщиків пов'язане з послабленням їх позицій в економічному житті країни і з відсутністю навичок підприємницької діяльності у більшості представників цього класу. Відносно чиновників і офіцерів необхідно відзначити, що вони в масі своїй через соціальне становище, виховання і внаслідок відсутності ділових якостей не змогли адаптуватися до нових соціально-економічних умов і прагнули до участі в таких формах підприємництва, де не вимагалася особиста участь. Тому з середини 70-х років XIX ст. посилюється участь офіцерів і чиновників серед членів акціонерних компаній, в пайових товариствах тощо. Упродовж перших пореформених десятиліть селянство і козацтво являли собою одне із основних джерел формування індустріального класу підприємців, однак з початку 80-х років XIX ст. значення цих верств почало помітно послаблюватися, що було наслідком посилення процесу зубожіння селянства в умовах глибокої кризи сільського господарства країни. З другого боку, зростає питома вага купецтва, що пояснюється швидким розвитком ринкових відносин в регіоні, посиленням господарських зв'язків із центром, визначення місця України в системі суспільного виробництва і розподілу праці та ін. Місце купецтво формувалося на базі внутрішнього ринку. В той же час швидкий економічний розвиток півдня України створював сприятливі умови для переміщення в цей регіон купецтва з інших районів країни, зацікавленого можливістю одержати максимальні прибутки [5, с. 39].

Пореформений період характеризувався поступовим втягуванням у підприємницьку діяльність інтелігенції. Незважаючи на невисоку питому вагу інтелігенції в загальній структурі підприємництва, можемо констатувати певний прогрес у темпах росту чисельності і значення цієї групи. В ній переважали представники інженерно-технічної інтелігенції, котрі володіли необхідними знаннями і практичним досвідом.

Фактично не відбувалося суттєвих змін у групі підприємців – підданих іноземних держав. Як за чисельністю, так і за значенням дана група поступалася перед іншими верствами і групами підприємців. Та не треба забувати, що мова йде про індивідуальних підприємців іноземного походження, де основний приплив іноземних капіталів відбувався в акціонерній формі.

Значний прогрес спостерігався серед різних об'єднань. Сам характер вимагав значного капіталу вже на початковій стадії ринкового виробництва. Ця обставина зумовила необхідність концентрації капіталів окремих підприємців у рамках акціонерної компанії або пайового товариства. Крім того, розвиток акціонерного засновництва був зв'язаний із запозиченням передового організаційного досвіду заходу. Проте процес перебудови промислової діяльності, який базувався на зміні індивідуально-ринкової форми власності колективно-ринковою, починається на рубежі 60–70-х років XIX ст. і набуває найбільшого розмаху у період економічного піднесення 90-х років XIX ст.

Найбільш повні й достовірні відомості про підприємницьку діяльність в Україні представників різних етносів дає одноденний всеросійський перепис 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі українських губерній провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським підприємцям. Українці найкраще проявляли себе у сільському господарстві. Переписом 1897 р. в Україні зафіксовано 111626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306644 – займалися торгівлею та 3612 – кредитно-торговими операціями. Динаміка представників різних етносів в обробній промисловості України показує, що жило з прибутків від капіталів українських підприємців 29,12%, російських – 38,64%, польських – 8,97%, а єврейських – 15,68%. Відповідно торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43% українців, 16,24% – росіян, 1,03% – поляків і 63,72% євреїв, які після українців (17005688 осіб обох статей) та росіян (2767951) займали третє місце за кількістю (1908465) серед населення України [2, с. 412; 413]. Очевидно, найбільш підприємливим на цей час виявився єврейський етнос. Його найбільший внесок у творення ринкової економіки зумовлювався найактивнішою участю у торгівлі та торгово-кредитних справах. В цьому євреям поступалися представники всіх етносів, що населяли українські губернії. Незважаючи на ряд дискримінаційних заходів уряду Російської імперії стосовно євреїв (заборона купувати та орендувати землю, обмеження в акціонерному підприємстві, проживанні та пересуванні тощо), вони виявляли могутній природний потяг до посередницької діяльності.

У цілому кількість представників великої і середньої торговельно-промислової буржуазії з урахуванням індивідуальних підприємців (членів торгових домів, пайових та акціонерних товариств) становила 22892 юридичні особи, тобто приблизно 0,1% усього населення України, кількість якого в 1906 р. становила приблизно 22,5 млн чоловік. Це пояснювалося, насамперед, недостатнім рівнем розвитку економіки в регіоні, що було пов'язане з існуванням численних залишків феодалізму, а також з особливостями розвитку сільського господарства, внутрішньої і зовнішньої торгівлі тощо [6, с. 62].

Отже, у другій половині XIX ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. В результаті цього зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру у провідних галузях обробної промисловості України. До нього залучалися родовите дворянство і рядові поміщики, знатні купці й дрібні торговці, селянство, що скинуло ярмо рабства, інженери, юристи та адвокати, вчені, вчителі та лікарі. Саме цей клас підприємців, позбавлений традицій і станових пережитків, схильний до новаторства, став носієм соціального прогресу. Однак незавершеність перетворень в економічному і політичному житті українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. стримувала саморозвиток приватної ініціативи нижчих прошарків населення.

Список використаних джерел

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа / пер. З. Борисюк. – К., 1998. – 336 с.
2. *Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи.* – Т. 2. – 1897. – 3399 с.
3. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
4. *Ежегодник по сахарной промышленности Российской империи за 1912–1913 год.* – К., 1914. – 869 с.
5. Крутіков В. В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Дніпропетровськ: В–во ДДУ, 1992. – 172 с.
6. Крутіков В. В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. В. Крутіков // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 57–66.
7. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики

XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с. 8. *Лазанська Т.* Соціальне походження промислової буржуазії України в XIX ст. / Т. Лазанська // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 65–73. 9. *Лебедь-Юрчик Х. М.* Распределение дохода и оплата труда в сахарной промышленности / Х. М. Лебедь-Юрчик. – Ямполь, 1912. – 349 с. 10. *Лященко П. И.* История народного хозяйства СССР: в 2 т. / П. И. Лященко. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т. 2: Капитализм. – 728 с. 11. *Фабрики и заводы всей России: сведения о 31523 фабриках и заводах.* – К.: Кн. изд-ва Л. М. Фиш, 1913. – 1683 с. 12. *Центральний державний історичний архів України* у м. Київ (далі – ЦДА України у м. Київ). – Ф. 44. – Оп. 533. – Спр. 158. – 123 арк. 13. *ЦДА України* у м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 629. – Спр. 78. – 7 арк. 14. *ЦДА України* у м. Київ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 183. – 276 арк. 15. *ЦДА України* у м. Київ. – Ф. 830. – Оп. 1. – Спр. 39. – 7 арк. 16. *Цехановский М. Ю.* Русская свеклосахарная промышленность в ее прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 281 с. 17. *Янсон Ю. Э.* Из путевых заметок о свекловичном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867–1868 гг.) / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1869. – 364 с.

Николай Москалюк

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX В.

Статья посвящена ключевым проблемам исследования развития предпринимательской деятельности в украинских губерниях Российской империи в указанный период.
Ключевые слова: предпринимательство, Украина, губерния, Российская империя, промышленное развитие, промышленность.

Mykola Moskaliuk

BUSINESS IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

The article is devoted to research key problems of entrepreneurship in the Ukrainian provinces of the empire in this period.
Key words: entrepreneurship, Ukraine, province, Russian Empire, industrial development, industry.